

ISSN 2227-6505 (Print)
ISSN 2524-2288 (Online)

Міністерство освіти і науки України

ВІСНИК
Харківського національного університету
імені В. Н. Каразіна

Серія «Історія України.
Українознавство: історичні та філософські науки»

Випуск 35

V. N. Karazin Kharkiv National University
Bulletin
Series 'History of Ukraine.
Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences'

Issue 35

Серія започаткована 1996 року

Харків 2022

Вісник включає статті, присвячені актуальним проблемам історії України XIX-XX ст., питанням та інтелектуальної історії. Головну увагу приділено повсякденним практикам життя населення, подіям та постатям, що визначали перебіг подій в загальноукраїнському та регіональному контекстах.

Для викладачів, наукових працівників, студентів.

Вісник включений до Переліку наукових фахових видань (категорія Б). Наказ МОН України № 409 від 17.03.2020. Видання є фаховим у галузі історичних наук.

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №19 від 26 грудня 2022 р.)

Редакційна колегія:

д. іст. н., проф. Грінченко Г. Г. (відп. ред.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна
к. іст. н., доц. Потоцький В. П. (відп. секр.), Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к.і.н., доцент Куліков В. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Чорний Д. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Танцюра В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Калініченко В. В., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Наумов С. О., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Посохова Л. Ю., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., проф. Семененко В. І., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

к. іст. н., доц. Домановський А. М., Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна

д. іст. н., проф. Греченко В. А., Харківський національний університет внутрішніх справ

д. іст. н., проф. Верстюк В. Ф., Інститут історії України НАН України (Київ)

д. іст. н., проф. Турченко Ф. Г., Запорізький національний університет (Запоріжжя)

к. іст. н., Радченко Ю. Ю., Центр досліджень міжетнічних відносин Східної Європи (Харків)

д. іст.н., доц. Венгерська В. О., Житомирський державний університет імені Івана Франка (Житомир)

доцент Ягер М., Університет Адама Міцкевіча, Інститут Європейської культури (Польща)

д. габілітований, проф. Скруква Г., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. філос., ад'юнкт-професор, Нарвселіус Е. (Narvselius Eleonora), Лундський університет (Швеція)

д. габілітований Петкевич К., Університет Адама Міцкевича (Польща)

д. іст. н., проф. Кравченко В. В., Канадський інститут українських студій (Канада)

Адреса редакційної колегії: 61022, м. Харків, майдан Свободи, 6,

ХНУ імені В. Н. Каразіна,

кафедра українознавства, кім. 485

Тел. (057) 707-51-92

Електронна адреса: ukrstudies@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/uahistory>

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ№21576-114760 від 18.08.2015

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

ЗМІСТ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Савченко С.В.

Ідейно-політичні настрої в Катеринославській єпархії
на початку ХХ століття.....5

Калініченко В.В.

Землеустрій в земельних громадах Наддніпрянської України (1922 – 1930 рр.).....17

Білас Ю.В.

Сергій Пилипенко – «студент революції».

Роки навчання українського письменника в університеті Святого Володимира.....27

Зубко О.Є.

Цікаві факти з повсякденного життя українських емігрантів

у міжвоєнній Чехословаччині (1921 – 1939 рр.).....36

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ІСТОРІЯ

Хіріна Г.О., Савченко А.О.

Історія трьох листів. Духовна естафета поколінь.

В.Н. Каразін – Є.І. Колтуновський – М.Ф. Сумцов.....45

Єремєєв П.В.

Релігійні образи у наукових роботах Михайла Максимовича.....51

Богдашина О.М.

Університети Російської імперії у творчій долі М. Костомарова.....67

Кучеренко С.В.

Трипільська складова в історіософії Юрія Липи.....79

Домановська М.Є., Домановський А.М.

Візантиністика в дисертаційних студіях науковців України,

2012–2022 (історичні науки).....89

ХРОНІКА НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Аксьонова Н.В., Вовк О.І.

VII Всеукраїнська наукова конференція «Теоретичні та прикладні

аспекти біографістики: до 205-річчя від дня народження Миколи Костомарова».....107

CONTENT
HISTORY OF UKRAINE

Savchenko S.V. Ideological and political attitudes in Yekterinoslav dioceses at the beginning of the 20 th century.....	5
Kalinichenko V.V. Land ordering in the land communities of Dniper Ukraine in 1922–1930.....	17
Bilas Yu.V. Serhii Pylypenko is a "student of the revolution". The Ukrainian writer's years of study at St. Volodymyr University.....	27
Zubko O.Y. Interesting facts from the daily life of Ukrainian emigrants in interwar Czechoslovachchyna (1921 – 1939).....	36

HISTORIOGRAPHY AND INTELLECTUAL HISTORY

Khirina G.O., Savchenko A.O. The story of three letters. Spiritual relay of the generations. V. N. Karazin – E. I. Koltunovsky – M. F. Sumtsov.....	45
Yeremieiev P.V. Religious images in the scientific works by Mykhailo Maksymovych.....	51
Bohdashyna O. M. Universities of the Russian empire in the life and works of M. Kostomarov.....	67
Kucherenko S.V. The Trypillia in the historiosophy of Yury Lypa.....	79
Domanovska M.E., Domanovskyi A.M. Byzantine Studies in dissertations produced by Ukrainian scholars, 2012–2022 (Historical Sciences).....	89

CHRONICLES OF LIFE

Aksyonova N.V., Vovk O.I. VII All-Ukrainian Scientific Conference "Theoretical and applied aspects of biography: to the 205th anniversary of the birth of Mykola Kostomarov".....	107
--	-----

DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-02>

УДК 94:631.11] (477) «1922/1930» (045)

В.В. КАЛІНІЧЕНКО, доктор іст. наук, доц.,
доцент кафедри історії, музеєзнавства та пам'яткознавства
e-mail: kalinichenko_viacheslav@ukr.net ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2714-9564>
Харківська державна академія культури
Бурсацький узвіз, 4, м. Харків, 61057, Україна

ЗЕМЛЕУСТРІЙ В ЗЕМЕЛЬНИХ ГРОМАДАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ (1922–1930 рр.)

Мета дослідження. Проаналізувати процес землеустрою та землевпорядження в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х роках.

Методологія дослідження. В дослідженні використовувались загальнонаукові та спеціальні історичні методи. Вивчення історіографії вимагало застосування методів аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації. Використання методу статистики дозволило отримати узагальнені показники, дослідити динаміку та зміни в процесі землеустрою. Вивчення протоколів загальних зборів земельних громад, листів та скарг до органів влади вимагало використання методів систематизації, типології та класифікації.

Наукова новизна. Обґрунтування концепції організації та діяльності інституту земельної громади Наддніпрянської України, суть якої полягає у тому, що інститут земельної громади Наддніпрянської України в 1917–1930 рр. спирався на історичні традиції українського народу; був самоврядною, саморегулюючою організацією; відігравав значну роль в економічному та соціальному житті села. Для збереження селянства, як верстви українського суспільства, можна використати досвід земельної громади. Досвід земельних громад в процесі поділу та впорядкування земельних угідь буде корисним в умовах запровадження ринку землі в сучасній Україні.

Висновки. Під час землеустрою селяни набули можливості виправити недоліки традиційних форм землекористування, що призвело до помітного зменшення черезсмужності та далекоземелля в селянських господарствах. Ліквідація негативних факторів землеустрою створили сприятливі передумови для реорганізації та інтенсифікації селянських господарств. Були введені поліпшені сівозміни, збільшилися площі інтенсивних культур, що мало позитивний вплив на врожайність.

Ключові слова. Наддніпрянська Україна 1922–1930 рр., селяни, земля, земельна громада.

Як цитувати: Калініченко В. В. Землеустрій в земельних громадах Наддніпрянської України (1922 – 1930 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія: *Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2022. Вип. 35. С. 17-26. DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-02>

In cites: Kalinichenko V. V. (2022). Land ordering in the land communities of Dniper Ukraine in 1922–1930. *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin «History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences»*, Issue 35, (17-26), DOI: <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2022-35-02> (in Ukrainian)

В сучасній Україні процес зникнення селянства як соціальної верстви набув загрозливих розмірів. Для збереження селянства необхідно зберегти селянський двір. Селянський двір

©Калініченко В. В., 2022

може бути конкурентоспроможним в сучасних ринкових умовах, шляхом об'єднання в кооператив вертикального типу (кооператив вертикального типу, форма економічного об'єднання, де селянські двори зберігаються як самостійні виробничі одиниці з використанням переваг великого агропідприємства), що матиме соціально-економічний ефект. Земельна громада – поземельно-господарський і соціальний інститут на селі Наддніпрянської України, що існував в 1922–1930 рр. Земельна громада за своєю суттю наближалась до кооперативу вертикального типу. Під час суцільної колективізації селянських господарств була знищена більшовицьким режимом.

Наукова новизна дослідження полягає у подальшому обґрунтуванні концепції організації та діяльності інституту земгромади в радянському, суть якої полягає у тому, що інститут земельної громади Наддніпрянської України в 1917–1930 рр. спирався на історичні традиції українського народу; був самоврядною, саморегулюючою організацією; відігравав значну роль в економічному та соціальному житті села. Для збереження селянства, як верстви українського суспільства, можна використати досвід земельної громади. Досвід земельних громад в процесі поділу та впорядкування земельних угідь буде корисним в умовах запровадження ринку землі в сучасній Україні.

На початку ХХІ ст. побачили світ дослідження про діяльність земельної громади в українському радянському селі в 1920-х роках. Так, В.В. Бойко здійснив аналіз діяльності земельних громад Кримської АРСР у 1922–1930 рр., зокрема автор зауважує, що земельні громади мали авторитет в самоорганізації і кооперації селянства [2]. В.М. Мацюцький розглядав проблеми перерозподілу земель, показав соціальне значення зрівняльних переділів землі [14; 15; 16]. Окремі сюжети і факти про самоврядну діяльність земельних громад УСРР ми можемо зустріти в роботах І.Г. Верховцевої [3], Г.Т. Капустян [11], Ю.В. Котляра [13], І.В. Рибак [28]. Як суб'єкт нематеріальної культурної спадщини України розглянув сільську (земельну) громаду В.В. Калініченко [9, 10]. Питання землеустрою в земельних громадах Наддніпрянської України залишається маловивченим.

Джерельну базу класифікуємо на: друковані та архівні. До друкованих джерел відносимо Земельний Кодекс УСРР 1922 р. (та його подальші редакції) [5]. На сторінках періодичної преси 1922–1930 рр. розміщений різноманітний матеріал про селянство і земельну громаду. Особливу увагу викликали замітки і дописи сількорів, нариси і спогади земельних працівників. Архівні джерела, архівні фонди, опрацьовані нами в ЦДАВО України та ЦДАГО України. Основне джерело для вивчення діяльності земельної громади – це її діловодна документація. Нажаль окремі фонди земгромад не склалися, справи земельних громад розпоршені по фондах сільських рад та райвиконкомів. У Вінницькому, Житомирському, Запорізькому, Київському, Одеському, Полтавському, Сумському, Харківському, Чернігівському обласних державних архівах опрацьовано протоколи загальних зборів, протоколи засідань правлінь, акти ревізійних комісій, звіти уповноважених земельних громад. Ґрунтовний аналіз джерельної бази був здійснений автором в окремій статті [6].

У методологічній основі дослідження лежать принципи історизму, об'єктивності, системності. Використовувались загальнонаукові методи: аналіз, синтез, систематизація, класифікація, метод опису. Вивчення історіографії вимагало застосування методів аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації. Метод систематизації використовувався при вивченні архівних матеріалів. Дозволили відстежити процес здійснення землеустрою аналіз, класифікація, систематизація, типологія протоколів загальних зборів земельних громад. Серед спеціальних історичних методів використовувались: синхронний, проблемно-хронологічний, діахронний, історико-системний метод. Використання методу статистики дозволило отримати узагальнені показники, дослідити динаміку та зміни в процесі землеустрою. Метод соціальної психології, як метод суміжних наук, дозволив «визначити, які елементи свідомості відіграли головну роль у формуванні соціально-психологічних явищ, притаманних селянам у громаді, що детермінували форми їх поведінки, реакції на радянську аграрну політику» [7].

Мета дослідження – дослідити процес землеустрою та землевпорядкування в земельних громадах Наддніпрянської України в 1920-х роках.

Матеріальна основа існування селянського господарства – земля. Ефективність та рівень сільськогосподарського виробництва значною мірою залежать від рівня та якості забезпеченості сільськогосподарських виробників земельними угіддями. Земельна громада (далі – земгромада) регулювала земельні відносини між селянськими господарствами (дворами), що входили до її складу, мала виняткові права в галузі регулювання селянського землекористування [5, ст. 10, 48, 52, 61, 62, 87, 102–106, 129, 130, 132]. Своє право на землю селянин міг реалізувати тільки у складі земгромади із дотриманням, встановленої земгромадою, форми (порядку) землекористування [5, ст. 10]. У досліджуваний період на Наддніпрянщині існувало кілька форм селянського землекористування: общинна, подвірна (дільнична), колективна, змішана. Основними формами землекористування були подвірна (дільнична) й общинна.

Кожне господарство, при общинній чи подвірньо-черезсмужній формах землекористування отримувало в кожному полі (кращому, гіршому, дальшому, ближньому) по смужці землі. Таким чином, наділ господарства складався з багатьох дрібних смужок, черезсмужно розміщених у полях громади. Це зв'язувало господарство селянина, змушувало його дотримувати прийнятої в громаді сівозміни (зазвичай, це була трипільна система). Брак пасовиськ, вигонів для худоби змушував селян пасти худобу на орних землях: на толоці (до посіву озимини), по стерні (після жнив). Відтак постала необхідність, для всіх селян, дотримувати встановленого в громаді порядку, зокрема одночасно: виконувати обробіток поля, збирати врожай, сіяти одні культури, дотримуватися трипільної сівозміни. За таких умов одному двору було неможливо поліпшити своє господарство (восени виорати поле на зяб, завести чорний пар у толочному клині, посіяти багатолітні трави тощо). Це призводило до застою, відсталості і падіння рівня виробництва. Отже, головними недоліками подвірної та общинної форм землекористування були: черезсмужність, дрібносмужність, далекоземелля, трипільна система. Для усунення недоліків селянського землекористування потрібно було провести землеустрій (землевпорядження). Землеустрій (землевпорядження) – це комплекс соціально-технічних заходів, спрямованих на регулювання земельних відносин та доцільну організацію сільськогосподарської території з метою її раціонального використання.

На базі анкетування земгромад, проведеного Земельними органами УСРР, нами підраховано, що найкращою формою селяни вважали подвірньо-черезсмужну з поліпшеною громадською сівозміною – 25,21% показань загалом по Наддніпрянській Україні з коливанням по регіонах від 13,13% на Поліссі до 27,6% у Лісостепу (Правобережжя і Лівобережжя). Друге місце – подвірньо-черезсмужна форма – 22,57% у цілому по Україні, з коливанням від 12,68% у Степу до 25,71% у Лісостепу (Правобережжя і Лівобережжя). Третє місце – відруби – 20,49% по Наддніпрянській Україні з коливанням від 17,2% у Степу до 22,68% на Поліссі. Четверте місце – хутори – 11,75% показань загалом по Наддніпрянщині з коливанням по регіонах від 8,38% у Степу до 36,61% на Поліссі. В показаннях селян Наддніпрянської України общинна форма землекористування посідала передостаннє місце: общинна форма з поліпшеною громадською сівозміною – 10,12%; тільки 5,62% – общинна форма. Колективна форма землекористування була останньою – 4,24% по всій Наддніпрянській Україні з коливанням від 2,22% на Поліссі до 4,37% у Лісостепу (Правобережжя і Лівобережжя) [21].

На початку 1921 р. Народний комісаріат земельних справ (далі – Наркомзем) УСРР розробив план суцільного землеустрою всіх земель у республіці [35, ф. 27, оп. 2, спр. 199. арк. 63]. У березні 1921 р. V Всеукраїнський з'їзд рад у резолюції «Про землеустрій» передбачив завершення в першу чергу волосних земельних відводів, закріплення земельних ділянок для радянських господарств та державних установ, а в останню чергу – проведення землеустрою земгромад [5, ст. 95]. Але із запровадженням непу необхідно було внести суттєві уточнення в план землеустрою, передусім звернути увагу на сталість селянського землекористування, як запоруки відбудови та розвитку радянського сільського господарства.

Після прийняття 27 травня 1922 р. ВУЦВК «Основного закону про трудове землекористування», усі попередні постанови та розпорядження радянської влади в галузі землеустрою були скасовані. Норми закону пізніше будуть повністю повторені в Земельному

Кодексі Української Соціалістичної Радянської Республіки 1922 р. (далі ЗК УСРР) [5, ст. 144]. У січні 1924 р. на VIII Всеукраїнському з'їзді рад зазначалось, що «завдання господарського облаштування селянських земель і кращої організації селянського господарства, тобто завдання осередселищного землеустрою, стають нині черговим і найважливішим питанням нашої земельної роботи» [22, с. 13]. Водночас, держава відмовилась від безоплатного обов'язкового суцільного землеустрою. За ЗК УСРР землеустрій мав проводитися за бажанням зацікавленого населення й за його кошти [5, ст. 144].

За цих обставин зросла роль земгромади в проведенні землеустрою. Передусім, за земгромадою залишалось її головне завдання – доцільна організація земельної території, що, в свою чергу, неможливо без землеустрою [12]. Саме за ухвалою (постановою) сходу (загальних зборів) земгромади селяни ініціювали перед відповідними земельними органами питання про землеустрій [30, ф. Р-126, оп. 1, спр. 179, арк. 1–2; 32, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 18, арк. 2–4; 31, ф. Р-673, оп. 1, спр. 912, арк. 12–13; 33, ф. Р-847, оп. 1, спр. 1605, арк. 4; ф. Р-608, оп. 1, спр. 10, арк. 42; ф. Р-1526, оп. 1, спр. 19, арк. 6; 34, ф. Р-1700, оп. 1, спр. 53, арк. 117–120].

Землеустрій здійснювали місцеві земельні органи через уповноважених землемірів при обов'язковій присутності представників земгромади [5, ст. 170, 175]. Перед землеустроєм на сході земгромади селяни з'ясовували, які земельні ділянки повинні підлягати землевпорядженню, в якій послідовності, очікувані наслідки та інші питання землеустрою [30, ф. Р-126, оп. 1, спр. 179, арк. 1–2; 32, ф. Р-1341, оп. 1, спр. 18, арк. 2–4; 31, ф. Р-673, оп. 1, спр. 912, арк. 12–13; 33, ф. Р-608, оп. 1, спр. 340, арк. 162–165; 34, ф. Р-1700, оп. 1, спр. 53, арк. 117–120].

Процес землеустрою у земгромадах відбувався в умовах впертої боротьби його прибічників і противників. У радянській історіографії завжди підкреслювалося, що противниками землеустрою були так звані куркулі [17]. Але документи з землеустрою доводять, зворотне. Наприклад, у листі землеміра, який проводив землеустрій у Липецькій земельній громаді, до Харківського окружного земельного відділу за 1923 р. зазначається, що хуторяни і відрубники, користуючись ближньою землею, до землеустрою відносяться або пасивно, або категорично проти [33, ф. Р-850, оп. 1, спр. 4, арк. 5]. Серед таких господарств чисельно переважали міцні середняки, які обробляли свою землю власними силами, без використання найманої праці [4, с. 83]. Такі господарства, маючи цілком стабільний рівень життя, не бажали ризикувати своїм становищем, тому в питанні землеустрою були консервативними.

Під час аграрної революції в Лісостеповій зоні у селян існувало дві категорії земель – «батьківська», яка краще обробляється та угноюється і колишня поміщицька, яку часто переділяють, вона забур'янена і розміщена далеко від садіб. Однією з причин такого становища було розповсюдження на більшій частині цієї території подвірної форми землекористування і відсутність, характерних для общинної форми, переділів землі. Що, у свою чергу створило передумови до появи тут поняття про «батьківщину», тобто «батьківську землю», котра передавалася із роду в рід у спадщину і яку селян особливо ретельно обробляв і старанно угноював. Селяни, які мали так звану «батьківську землю», не мали бажання її втрачати, тому виступали проти землеустрою. Співробітники Наркомзему УСРР у 1925 р. зазначали, що у Лісостепу проведення землеустрою значно складніше ніж у Степу [18, с. 26].

Міцні господарства, зазвичай, були об'єктом заздрощів серед своїх односельців – менш успішних і працьовитих. Більшовики навмисно розпалювали ці заздрощі, ототожнювали їх з класовою боротьбою бідноти з куркулями. Більшовики намагалися розколоти селянство, з цією метою всіляко підтримували комітети незаможних селян (далі комнезам). Саме серед членів комнезамів більшовики знаходили собі підтримку й прихильників, збуджуючи їхню заздрість та вороже ставлення до своїх хазяйновитих, заможніших сусідів. Землеустрій, для членів комнезамів, – це шанс, через перерозподіл земель, поліпшити власне становище, шляхом отримання кращих земель (оброблених, угноєних, ближчих до села).

Цікаво, що перевірка землекористування заможних господарств, проведена більшовиками напередодні колективізації, не дала очікуваних результатів. Як зазначається у Довідці НКЗС УСРР від 17 жовтня 1929 р., по 34 округах Наддніпрянської України земельні органи разом з комнезамами виявили і конфіскували в 1927/28 господарському році лише 34658 дес. землі [35, ф. 1, оп. 5, спр. 490, арк. 2]. Дані свідчать, що великих надлишків землі в так званих куркулів станом на 1927 р. вже практично не було. Вони були конфісковані ще під час революційних аграрних перетворень 1917–1923 рр. або відібрані за рішеннями судово-земельних комісій у 1924–1927 рр.

За даними НКЗС УСРР в ході землеустрою землекористування сільської бідноти збільшилося загалом по республіці на 18% [20, с. 49]. На нашу думку, збільшення площі земель малоземельних селян під час землеустрою відбувалося не стільки через вилучення прихованих земельних лишків, скільки у наслідок ліквідації черезсмужжя і багатомужжя, та так званих «міжників». За практикою землеустрою саме такі землі розподілялися поміж безземельних та малоземельних дворів земгромади.

Члени комнезамів землеустрій використовували для задоволення власних потреб. Наприклад, у доповіді комісії Волинського губкому КП(б)У за 1924 р. описана ситуація в с. Святці Теофіпільського району. У земгромаді налічувалося 1 тис. дворів. Комнезам с. Святець вирішив провести землеустрій у своєму селі. За планом землеустрою громади незаможники повинні отримати землю біля села, середняки – далі, а заможні – найвіддаленіші від села угіддя. Середняки і заможні були проти, вимагали, щоб під час землеустрою їм залишили хоча б «батьківську» землю. Але комнезамівці наполягали на повному переділі землі. Селяни, захищаючи свої господарства, вбили ініціатора переділу [30, ф. Р-28, оп. 6, спр. 58, арк. 4–5].

Земельна громада на своїх сходах шукала ту золоту середину, зокрема і в питанні землеустрою, яка б забезпечила існування всім членам земгромади і водночас відкрила б шлях до такого необхідного для всіх поступу в сільському господарстві.

Нами підраховано (на основі даних НКЗС УСРР), що на 1 січня 1929 р. було землевпоряджено 24,8% селянських дворів із коливанням по регіонах від 14,4%, на Поліссі – до 37,8% у Степу [35, ф. 27, оп. 9, спр. 693, арк. 4]. Із усіх землевпоряджених господарств, у 4/5 цей процес проведений до двору, решта – до полів сівозміни або гонів [35, ф. 27, оп. 10, спр. 701, арк. 136]. Станом на 1 січня 1928 р. землеустрій було завершено в 11448 земгромад. Крім того 3606 земгромад провели міжселищне землевпорядження. Отже, загалом землевпорядженням охоплено 14754 земгромад, або 46,4% їхньої загальної кількості в Наддніпрянській Україні [29, с. XI].

Одне з головних завдань селянського землеустрою полягало в ліквідації черезсмужності та далекоземелля, як факторів перешкоджаючим розвитку продуктивних сил у сільському господарстві. Землевпорядження вплинуло на зменшення черезсмужності в земгромадах з подвірньо-черезсмужною і обшинною формами землекористування. Зокрема, виходячи з даних НКЗС УСРР за 1926 р., нами підраховано, що всіх регіонах спостерігаємо зменшення кількості господарств, які мали більше 7 смуг землі на двір. До землеустрою таких господарств було 16,7% в земгромадах із подвірньо-черезсмужною формою землекористування, а в громадах з обшинною формою – 18%. Після землевпорядження відповідно 5,9% і 7% [21, с. 136–138, 144, 145, 152, 153, 160, 161]. Коли один двір мав до 4 смуг землі це було оптимальною нормою з точки зору агрономії. Дані НКЗС УСРР свідчать про зменшення на 17,6% черезсмужності в земгромадах з проведеним землеустроєм. У процесі землеустрою на двір нарізали до 4–5 смуг землі [20, с. 45].

Проведення землеустрою призвело до помітного зменшення далекоземелля в селянських господарствах. Виходячи з даних обстеження селянських господарств навесні 1926 р., автором підраховано, що питома вага в земельних громадах з подвірньо-черезсмужною формою землекористування, які мали орну землю на відстані понад 3 версти від двору, скоротилася з 62% до 49,2%. У громадах з обшинною формою цей показник відповідно становив 80,6% і 70,7%. Питома вага дворів, що мали польові землі на відстані до 3 верст, збільшилася в громадах з подвірньо-черезсмужною формою землекористування з 38% до 50,8%. У громадах з обшинною формою цей

показник становив відповідно 19,4% і 29,3% [21, с. 137, 138, 145, 146, 153, 154, 161, 162]. Для оптимального господарювання максимальна відстань до земельного наділу мала становити три версти (1 верста = 1,0668 км – прим. авт.). У наслідок землевпорядження далекоземелля було зменшене в цілому по УСРР на 19,7%. Відстань польової землі від садиби зменшилася в середньому з 5–6 верст до 4–5 верст [1].

Для остаточної ліквідації далекоземелля необхідно було розселити великі земгромади, шляхом створення виселків. На Правобережжі потрібно розселити 50% сіл, на Лівобережжі – 33%, а у Степу – 20% [19, с. 24]. Так, земгромада Йовсуг Біловодського району Старобільської округи до землеустрою мала 961 двір та 12171 дес. землі (1 дес. дорівнює 1,0925 га – прим. авт.). Під час землеустрою громада була розділена на 10 нових земгромад [35, ф. 27, оп. 8, спр. 1353, арк. 1–11].

В цілому по УСРР, станом на 1 січня 1928 р., було утворено 1829 виселків (до яких входило 68 тис. дворів) на площі 600 тис. дес. землі [23, с. 210]. Переважна більшість таких виселків були оформлені як самостійні земгромади з оптимальними розмірами для землекористування.

Ліквідація черезсмужності та далекоземелля створювала сприятливі передумови для реорганізації та інтенсифікації селянських господарств. Це проявилось, насамперед, у заміні відсталих сівозмін (трипілля, рябопілля) багатопільними.

Багатопільна система мала різновиди: на Правобережжі та Лівобережжі переважало чотиріпілля (з коливанням від 45,6% на Лівобережжі до 59,3% на Правобережжі і 52,4% на Поліссі всієї землевпорядкованої орної землі в земельних громадах); в Степу переважало шестипілля (55,7%) всієї землевпорядкованої орної землі в земгромадах [20, с. 41].

Разом із запровадженням поліпшених сівозмін у земгромадах відбувалося збільшення площі інтенсивних культур. Так, у правобережній Шепетівській окрузі спостерігалось збільшення площі просапних культур – цукрового буряку та картоплі, у лівобережній Харківській окрузі – кукурудзи, соняшнику, цукрового буряку, в поліській Чернігівській окрузі – картоплі, в степовій Одеській окрузі – озимої пшениці [20, с. 47].

Усунення організаційних дефектів землекористування позитивно впливало на врожайність. За даними НКЗС УСРР за 1928 р., серед землевпоряджених земгромад врожайність збільшилася порівняно з невпорядкованими громадами на 12–13% [20, с. 48].

Наприклад, Москалівська земгромада Куп'янської округи мала 255 дворів і 2000 дес. землі. Землі були розміщені в 26 окремих ділянках, черезсмужно з іншими земгромадами Білоколодязівського району Харківської округи. Селяни страждали від далекоземелля і черезсмужності. За такого розташування земель селяни не мали змоги дотримувати навіть трипілля (найчастіше сіяли де доведеться й що доведеться). Врожаї були низькими. У 1925 р. у Москалівській земельній громаді було проведено землеустрій. У наслідок усунуто черезсмужність; земгромада отримала один великий масив землі площею 2017 дес.; скоротилася відстань від садиб до польової землі (найбільше віддалення польових наділів 4–4,5 верст); було усунуто черезсмужжя; запроваджена шестипільна сівозміна [27, с. 35]. Подібні приклади діяльності землевпоряджених громад були й по інших регіонах Наддніпрянської України [24, с. 52–53; 25, с. 41; 26, с. 9–10].

В 1929 р., напередодні суцільної колективізації, землеустрій проведено на 39,7% земельних площ республіки [35, ф. 27, оп. 10, спр. 674, арк. 41], але, станом на 1 січня 1930 р., планових показників НКЗС УСРР не було досягнуто [1, с. 3, 5]. Серед основних факторів, що гальмували хід землеустрою, слід назвати: складність процесуального проходження землевпорядних справ; судово-земельна тяганина; боротьба прихильників та противників землеустрою в земгромадах; недостатня кількість кадрів з землевпорядження та недоліки в організації їх роботи.

Таким чином, дослідивши питання землеустрою в земельних громадах Наддніпрянської України в 1922–1930 рр., можна зробити наступні висновки. Під час землеустрою селяни отримали можливість виправити недоліки традиційних форм землекористування; землеустрій призвів до ліквідації черезсмужності та зменшення далекоземелля; були створені сприятливі

передумови для реорганізації та інтенсифікації селянських господарств, сприяв запровадженню поліпшених сівозмін; призвів до збільшення площі інтенсивних культур; усунення організаційних дефектів землекористування позитивно вплинуло на врожайність.

У перспективі, на нашу думку, слід дослідити діяльність земельних громад Наддніпрянської України 1920-х років у соціально-побутовій сфері та у сфері селянської взаємодопомоги.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, автор повністю дотримується етичних норм, включаючи плагіат, фальсифікацію даних та подвійну публікацію.

Список використаної літератури

1. Белонін М., Ганжа М. Характеристика землевпорядження на Україні // *Український землевпорядник*. Харків, 1928. № 8. С. 11
2. Бойко В. В. Земельні громади Кримської АРСР (1922–1930 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Запоріжжя, 2003.
3. Верховцева І. Г. Селянське самоврядування в Російській імперії (друга половина XIX - початок XX ст.): автореф. дис ... д-ра іст. наук. Черкаси. 40 с.
4. Вісник Народного комісаріату земельних справ Української соціалістичної радянської республіки (Вісник НКЗС УСРР). Харків. 1925. №1–2.
5. Земельний Кодекс УСРР. Харків: Видання НКЗС УСРР, 1922. 90 с.
6. Калініченко В. В. Джерела про земельну громаду в доколгоспному селі Наддніпрянської України (1917–1930 рр.). *Вісник Харківської державної академії культури*: зб. наук. пр. Харків: ХДАК, 2009. Вип. 28. С. 28–35.
7. Калініченко В. В. Методологія і методи дослідження земельної громади в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.). *Методичний вісник історичного факультету*. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. № 9. С. 46–50.
8. Калініченко В. В. На зламі епох: земельна громада в Наддніпрянській Україні (1917–1930 рр.) : моногр. Харків : ХДАК ; Видавець Савчук О. О., 2013. 656 с.
9. Калініченко В. В. Організація взаємодопомоги сільською (земельною) громадою в українському радянському селі за звичаєвим правом (1922–1930 рр.). *Культура України*. Збірник наук. праць. Харків. 2022. Вип. 76. С. 50–56.
10. Калініченко В. В. Сільська (земельна) громада як елемент нематеріальної культурної спадщини: історична ретроспекція. *Культура України*. Збірник наук. праць. Харків. 2022. Вип. 71. С. 17–23.
11. Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. іст. наук. Дніпропетровськ. 2004. 35 с.
12. Комуніст: Орган ЦК КП(Б)У і Харківського окружного комітету КП(б)У. Харків. 1926. 5 вересня.
13. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921–1929 рр.). Одеса, 2004. 354 с.
14. Мацюцький В. В. Визначення кількості земельних громад на Лівобережній Україні. *Економічний розвиток і спадщина Семена Кузнеця*. Тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції 30-31 травня 2019 р.). Харків. 2019. С. 362–363.
15. Мацюцький В. В. Генеза земельної громади УСРР. *Актуальные научные исследования в современном мире. XXIV Международная научная конференция, 26–27 апреля 2017 г.:* сборник научных трудов. Переяслав-Хмельницький. 2017. Вып. 4. Ч. 8. С. 54–59.
16. Мацюцький В. М. Земельно-передільна діяльність земельної громади Лівобережної України (1922–1930 рр.). *Матеріали IV Міжнар. наук. конф. «Сучасна україністика : наукові парадигми мови, історії, філософії»* : зб. ст. Харків, 2014. С. 185–196.
17. Мигаль Б. К. Класова боротьба в українському селі навколо питань землеустрою (1921–1925 рр.). *Вісник Харківського університету*. Харків. 1969. №35. С. 20–27.

18. НКЗ УССР. Перспективний план по сільському господарству Лесостепи и Полесья України. Харьков: Радянський селянин, 1925. 252 с.
19. НКЗС УСРР. Допомога радянської влади сільському господарству за останні роки. Харків : Радянський селянин, 1927. 148 с.
20. НКЗС УСРР. Матеріали до п'ятирічного перспективного плану розвитку сільського господарства України (1928/29 – 1932/33) : Ч. 2. Організація земельної території. Харків : Радянський селянин, 1929. 99 с.
21. НКЗС УСРР. Землевпоряджені та неземлевпоряджені селянські господарства за обстеженням навесні 1926 року. Харків : Радянський селянин, 1928. 179 с.
22. НКЗС УСРР. Револуція та землеустрій. Харків : Видання Наркомзему УСРР, 1924. 23 с.
23. НКЗС УСРР. Порадник сільського господаря. Харків: ЦСУ УСРР, 1923. 210 с.
24. Радянський селянин. Харків. 1925. №13–14.
25. Радянський селянин. Харків. 1926. №7.
26. Радянський селянин. Харків. 1926. №19.
27. Радянський селянин. Харків. 1928. №4.
28. Рибак І. В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу. Кам'янець-Подільський, 2008. 244 с.
29. Статистика України: Серія VI. Статистика фінансів. Харків : ЦСУ УСРР, 1928. Т. 5. Вип. 5. №157. 37 с.
30. Державний архів Житомирської області.
31. Державний архів Запорізької області
32. Державний архів Київської області.
33. Державний архів Харківської області.
34. Державний архів Чернігівської області.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

V.V. KALINICHENKO, doctor of historical sciences

Associate Professor of the Department of History, Museum Studies and Monument Studies
 e-mail: kalinichenko_viacheslav@ukr.net ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2714-9564>
Kharkiv State Academy of Culture,
 Bursatsky Uzviz, 4, Kharkiv, 61057, Ukraine

LAND ORDERING IN THE LAND COMMUNITIES OF DNIPER UKRAINE IN 1922–1930

Research aim. To analyze the process of land management and land management in the land communities of Dnieper Ukraine in the 1920s.

Methodology of the research. The research used general scientific and special historical methods. The study of historiography required the use of methods of analysis, synthesis, generalization, and classification. The use of the statistical method made it possible to obtain generalized indicators, to study the dynamics and changes in the process of land management. The study of minutes of general meetings of land communities, letters and complaints to authorities required the use of methods of systematization, typology and classification.

The scientific novelty. Justification of the concept of the organization and activities of the Institute of the Land Community of the Dnieper Ukraine, the essence of which is that the Institute of the Land Community of the Dnieper Ukraine in 1917–1930 was based on the historical traditions of the Ukrainian people; was a self-governing, self-regulating organization; played a significant role in the economic and social life of the village. The experience of the land community can be used to preserve the peasantry as a stratum of Ukrainian society. The experience of land communities in the process of dividing and organizing land will be useful in the conditions of the introduction of the land market in modern Ukraine.

Conclusions. During the land management, the peasants gained the opportunity to correct the shortcomings of traditional forms of land use, which led to a noticeable decrease in cross-strip and

distant land in peasant farms. The elimination of negative factors of land management created favorable conditions for the reorganization and intensification of peasant farms. Improved crop rotations were introduced, the areas of intensive crops increased, which had a positive effect on productivity

Key words. Ukrainian SSR, Dnieper Ukraine 1922 – 1930, peasants, land, land community.

References

1. Belonin M., Hanzha M. (1928). Characteristics of land management in Ukraine. Ukrainian land manager. Kharkiv. № 8. P. 11. (in Ukrainian)
2. Bojko V. V. (2003). Land communities of the Crimean ASSR (1922–1930). Abstract for the degree candidate of historical sciences. Zaporizhzhia. (in Ukrainian)
3. Verkhovtseva I.H. (2019). Peasant self-government in the nineteenth and early twenties centuries: Abstract for the degree of Doctor of History. Cherkasy. (in Ukrainian)
4. Bulletin of the People's Commissariat of Agriculture Ukrainian Socialist Soviet Republic. (1925). Kharkiv. 1925. №1–2. (in Ukrainian)
5. Land Code Ukrainian SRR. (1922). Kharkiv: Publication of the People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. (in Ukrainian)
6. Kalinichenko V.V. (2009). Sources about the land community in the pre-collective farm village of Dnieper Ukraine (1917–1930). *Bulletin of the Kharkiv State Academy of Culture: a collection of scientific papers*. Kharkiv: KhDAK. Issue 28. P. 28–35. (in Ukrainian)
7. Kalinichenko V.V. (2011). Methodology and methods of resech of the land community in Dnieper Ukraine (in Ukrainian). *Methodical Bulletin of the Faculty of History*. Kharkiv: Kharkiv National University named after V.N. Karazin. № 9. P. 46–50.
8. Kalinichenko V. V. (2013). At the turn of the epochs: a land community in Dnieper Ukraine (1917–1930): monograph. Kharkiv : KhDAK ; Publisher Savchuk O. O. (in Ukrainian)
9. Kalinichenko V. V. (2022). Organization of mutual aid by a rural (land) community in a Ukrainian Soviet village under customary law (1922–1930). *Culture of Ukraine: Collection of scientific papers*. Kharkiv. Issue 76. P. 50–56. (in Ukrainian)
10. Kalinichenko V. V. (2022). Rural (land) community as an element of intangible cultural heritage: historical retrospection. *Culture of Ukraine: Collection of scientific papers*. Kharkiv. Issue 71. P. 17–23. (in Ukrainian)
11. Kapustian H.T. (2004). The Ukrainian Village in the Conditions of the Soviet Political Regime of the 1920s: Abstract for the degree of Doctor of History. Dnipropetrovsk. (in Ukrainian)
12. Communist. (1926). September 5. (in Ukrainian)
13. Kotliar Yu.V. (2004). The peasantry of southern Ukraine: the new economic policy (1921–1929). Odesa: TOV ViD. (in Ukrainian)
14. Matsyutskiy V. V. (2019). Determining the number of land communities in the Left Bank Ukraine. *Economic development and the legacy of Semyon Kuznets: abstracts of the reports of the International Scientific and Practical Conference on May 30-31, 2019*. P. 362–363. (in Ukrainian)
15. Matsyutskiy V. V. (2017). Genesis of the land community of the USSR. *Actual scientific research in the modern world. XXIV International Scientific Conference, April 26–27, 2017: collection of scientific papers*. Pereyaslav-Khmelnytsky. Issue 4. Part 8. P. 54–59. (in Ukrainian)
16. Matsyutskiy V. M. (2014). Land-redistribution activities of the land community of the Left Bank Ukraine (1922–1930) *Materials of the IV International Scientific Conference "Modern Ukrainian Studies: Scientific Paradigms of Language, History, Philosophy: Collection of Articles*. Kharkiv. P. 185–196. (in Ukrainian)
17. Myhal B. K. (1969) Class struggle in a Ukrainian village over issues of land management (1921–1925). *Bulletin of Kharkiv University*. №35. P. 20–27. (in Ukrainian)
18. People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. (1925). Prospective plan for the agriculture of Lesostepa and Polesia of Ukraine. Kharkov: Soviet peasant. (in Russian)
19. People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. (1927). Aid of the Soviet authorities to agriculture in recent years. Kharkiv: Soviet peasant. (in Ukrainian)

20. People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. Materials for the five-year perspective plan for the development of agriculture in Ukraine (1928/29–1932/33): Part 2. Organization of the land area. (1929). Kharkiv: Soviet peasant. (in Ukrainian)
21. People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. Landed and non-landed peasant farms according to the survey in the spring of 1926. (1928). Kharkiv: Soviet peasant. (in Ukrainian)
22. People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. Revolution and land management. (1924). Kharkiv: Publication of the People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. (in Ukrainian)
23. People's Commissariat of Land Affairs Ukrainian SRR. The farmer adviser. (1923). Kharkiv: Central Statistical Office of the Ukrainian SRR. (in Ukrainian)
24. Soviet peasant. (1925). Kharkiv. №13–14. (in Ukrainian)
25. Soviet peasant. (1926). Kharkiv. №7. (in Ukrainian)
26. Soviet peasant. (1926). Kharkiv. №19. (in Ukrainian)
27. Soviet peasant. (1928). Kharkiv. №4. (in Ukrainian)
28. Rybak I.V. (2008). Individual peasant economy of the Podillya in the era of new economic policy. Kamianets-Podilskyi: Sylyn O. V. (in Ukrainian)
29. Statistics of Ukraine: Series VI. Finance statistics. (1928). Kharkiv: Central Statistical Office of the Ukrainian SRR. Volume 5. Issue 5. №157. (in Ukrainian)
30. State Archives of Zhytomyr Region.
31. State archive of the Zaporizhzhia region.
32. State archive of Kyiv region.
33. State archive of Kharkiv region.
34. State archive of Chernihiv region.
35. Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine.